

AZ ELSŐ HÁROMSZÉKI NYOMDA ÉS HÍRLAP

ARVAY JÓZSEF

1. Háromszéken százhusz évvel ezelőtt, 1849 tavaszán létesült az első nyomda és jelent meg az első hírlap.

A késői háromszéki nyomdaalapításnak az a magyarázata, hogy ezideig még nem alakult ki itt sem olyan művelődési központ, sem olyan szélesebb körű olvasóközönség, amely könyveket vagy hírlapot előállító helyi nyomda létesítését igényelte volna, a polgári közigazgatási és a katonai szerveket pedig központi hatóságuk látta el az időnként szükséges nyomtatványokkal.

Az 1840-es évek elején már Háromszéken is terjedni kezdett a könyv-olvasási kedv, amit a sepsiszentgyörgyi és a kézdivásárhelyi kaszinó könyvtárán kívül a nagyobb falvakban is könyvtárakat létrehozó olvasótársulatok megalakulása tanúsít¹. De egy helyi hírlap kiadására Háromszéken 1849 előtt szellemi szükséglet, s ennek hiányában anyagi lehetőség sem volt, mert a csekély számú hírlapolvasó igényét kielégítette az Erdély fővárosában, Kolozsvárt megjelenő két politikai hírlap². Nagyon jellemző erre vonatkozólag az a tény is, hogy a szomszédos Brassóban 1838 januárjában megindított első erdélyi magyar vidéki újság, a hetenként egyszer megjelenő Erdélyi Hírlap, — amely székely hírlap kívánt volna lenni, és elsősorban a székelységtől kért és várt munkatársakat s előfizetőket — már 1839 végével előfizetők hiányában megszűnt³.

Az első háromszéki nyomdát és utóbb az első háromszéki hírlapot az 1848—1849-es szabadságharc helyi követelményei hívták életre.

2. 1848 november közepén Háromszék területének kivételével egész Erdély az osztrák csapatok fennhatósága alá került⁴. November közepétől december végéig egész Erdélyben egyedül és egymagában Háromszék székely népe állott ellen a császári haderőnek. E hősi önvédelmi harc⁵ a szabadságharcos népfelkelés egyik legszebb példája.

A háromszéki székely nép hazafias lelkesültsége rövid idő alatt valóssággal csodákat művelt az önvédelmi fegyveres erő megszervezése és felszerelése terén. Bátran utasítja vissza Puchner császári altábornagy meg-

adásra felszólító fenyegető rendeleteit, páratlan hősiességgel indul harcba szabadsága megvédéséért. A november 30-i hídvégi ütközetben már megszólal Gábor Áronnak a magyarhermányi vashámban öntött két első ágyúja. A háromszéki városok és falvak 125 harangjukat ajánlják fel ágyúöntésre, Kézdivásárhelyen egyik napról a másikra ágyúöntőde, puska-, gyutacs- és tölténygyár létesül, december első felében megindul az ágyúöntés Sepsiszentgyörgyön is.

A lelkes háromszéki székely hadsereg december első felében jelentős helyi sikereket ért el. Nemcsak visszavonulásra kényszerítette Heydte dragonyos százados Miklósvárszékre beütközött seregét, hanem a Háromszékkel szomszédos szász községek elfoglalásával megtisztította azokat is a császári katonaságtól. De amikor a Kolozsvárról sietve iderendelt dandárral megerősített osztrák sereg megnyerte a december 24-i hídvégi csatát, akkor a folytonos harcokban kimerült és lőkészleteiből kifogyott háromszékiek vezetői, főleg időnyeres tekintetéből, elfogadták Gedeon császári tábornok békefelhívását. Az 1849. január 2-án ratifikált arapataki békeegyezmény értelmében a volt székely határőrkatonaság nem harcol tovább, de megtartja teljes fegyverzetét; idegen katonaság Háromszék területére nem léphet és a foglyokat kölcsönösen kicserélik; a honvéd- és nemzetőr-alakulatokat feloszlatják, ágyúikat, fegyvereiket és lovaikat átadják a császáriaknak.

A háromszéki lakosság katonai és polgári képviselői a békeegyezmény előírásai szerint Brassóban a hűségesküt letették ugyan a császárnak, de a fegyveres köznép hallani sem akart az egyezményről és a hűségesküről. Az osztrákoknak csak három hasznavehetetlen ágyút, néhány rossz lovat és alig száz puskát s pisztolyt adtak át, a használható ágyúkat sietve elrejtették, fegyvereiket megtartották. És amidőn az ellenség gyűrűjén keresztül december végén titokban Kolozsvárra küldött követek visszaérkeztek Bem tábornok kiáltványaival, rendeleteivel és azzal a lelkesítő hírrel, hogy Bem serege december 25-én bevonult Kolozsvárra és január 4-én az osztrákok északi hadseregét teljesen kiszorította Erdélyből Bukovinába: a háromszékiek január 15-én felmondták a kölcsönösen már többször megszegett békét és kimondták a harc újbóli megkezdését. Ismét megindul és napról napra fejlődik a kézdivásárhelyi ágyúöntőde, puska-, gyutacs- és tölténygyár, s Háromszék hős székely fiai már nemcsak háromszéki szülőföldjüket védik, hanem február közepétől kezdve ezrével harcolnak Erdély legkülönbözőbb pontjain Bem tábornok seregében, mely március 21-én Brassó elfoglalásával az osztrák császári hadakat és a február elején Brassót és Nagyszebent megszálló orosz cári seregeket is teljesen kiverte Erdély területéről.

1848 végének és 1849 elejének harci napjaiban a háromszéki önvédelmi harc vezetői nagy hiányát érezték egy helyi nyomdának, amely gyorsan és nagy példányszámban sokszorosíthatta volna kiáltványaikat és hadiparancsaikat. Hasznos lett volna a nyomtatott szó erejével is megcáfolni a legfurfangosabb módokon Háromszékre becsempészett ellenséges kiáltványok álhíreit, később pedig a lakosságot tájékoztatni Bem tábornok diadalmas hadjáratának lelkesítő hadisikereiről. A Háromszékhez

legközelebb eső két nyomda közül a brassói nyomda 1849. március 20-ig, a csíksomlyói pedig január 20-ig el volt zárva a hadigyűrűbe szorított háromszékiek elől. Brassót októbertől január végéig az osztrák csapatok, február elejétől március 20-ig a császáriak segítségével Havasalföldről behívott orosz cári seregek tartották megszállva. Csíkszéket a császári csapatokhoz átállott Dorschner ezredes november végétől január közepéig erős záróvonallal záratta el Háromszéktől, de ekkor a Bem tábornoktól csíki hadparancsnoknak kinevezett Gaál Sándor ezredes egy kis háromszéki csapattal Csíkba vonult, a csíki székelység elkergette császárpárti tisztjeit és lelkesen csatlakozott a szabadságharc ügyéhez. Ezáltal megnyílott ugyan a lehetőség arra, hogy a háromszékiek is felhasználják a csíksomlyói kolostor nyomdájának a munkáját, — van is erre vonatkozó adatunk⁶, — de a nagy távolság megakadályozta a nyomda gyakoribb és főleg gyors igénybevételét.

Az annyira szükségessé vált háromszéki nyomda felállítására, amint a hadihelyzet 1849 elején beállott kedvező fordulatai lehetővé tették, Kézdivásárhely városa tette meg a döntő lépéseket. Kézdivásárhelynek kimagasló szerepe volt az egész önvédelmi harc folyamán. Háromszék közigazgatási központját, Sepsiszentgyörgyöt, azidőben Kézdivásárhely messze felülmulta az iparosodás és kereskedelem terén. Kézdivásárhely volt a háromszéki székely gyalog határőrezred parancsnokságának a székhelye, székely katonai iskolája és a várossal egybeépült Kanta faluban működő római katolikus algimnáziuma pedig akkoriban a legmagasabb fokú háromszéki iskola volt. Az önvédelmi harc folyamán nemcsak katonai szervezőközpont, hanem itt működik az ágyúöntöde és a többi hadiüzem is. Az első háromszéki nyomda létesítése és az első háromszéki hírlap kiadása is Kézdivásárhely városának az érdeme.

3. Kézdivásárhely — s egyben Háromszék — első nyomdájáról az eddigi nyomtatott közlések szűkszavúan csak annyit említenek meg, hogy e nyomdát Bem tábornok ajándékozta Kézdivásárhely városának. Az ajándékozás idejéről és körülményeiről csak egyetlen nyomtatott közlés szól kissé részletesebben, Kézdivásárhely városa egykori 1848-as országgyűlési követének 1891-ben tollbamondott visszaemlékezése alapján. E szerint 1849. március 21-én, amikor Bem tábornok seregével bevette Brassót, megkérdezte a hősiességével különösen kitűnt kézdivásárhelyiek századától, hogy mivel jutalmazhatná meg őket vitézségükért, s rögtön fel is ajánlott egy nyomdai felszerelést, még szedőt is rendelt a nyomda mellé, amelyet azonnal el is szállított Brassóból Kézdivásárhelyre⁷.

Az első kézdivásárhelyi nyomdára vonatkozó, eddig még fel nem használt levéltári adatok a fentebbi — az eseményekre 42 év távolából történt — visszaemlékezésnek csak az első, a nyomda ajándékozása helyére és idejére vonatkozó részét erősítik meg, a második részét (a Bemtől a nyomda mellé rendelt szedőre, valamint a nyomdának Bem által azonnal Brassóból Kézdivásárhelyre szállíttatására vonatkozó részét) azonban megcáfolják. Nem felel meg a történeti valóságnak a nyomdaajándékozás olyatén beállítása sem, mintha Bem tábornok Brassóban a kézdivásárhe-

lyiek kérésének meghallgatása előtt, saját kezdeményezéséből ajánlotta volna fel a nyomdát Kézdivásárhely városának. A levéltári adatok azt tanúsítják, hogy a kézdivásárhelyiek már 1849 februárjában nyomdát kértek Bem tábornoktól.

A kézdivásárhelyi tanács 1849. február 16-án tartott ülésének jegyzőkönyve⁸ szűkszavúan, az előzmények megemlítése nélkül arról tudósít, hogy az ülésben „Indítványoztatott miként Gróf Teleki Sándor Ur városunk részére egy nyomdát ajánlott, ennek behozatalára s egyuttal Bem Tábornok ő nagyméltóságánál városunk részéről tisztelkedni egy bizottmány neveztesse s ennek ki vitelére uti költség utalványoztasson a kebli pénztárból“. Az indítványra tett határozatában a tanácsülés 70 pengőforintot utalt ki útiköltségre a városi honvédelmi bizottmány pénztárából „annyivalis inkább mind hogy ezen utazás honvédelmi tekintetből tétetik“, a nyomda hazaszállítására és egyben tisztelkedő biztosokul ki nevezte a már előzőleg felkért és a felkérést elfogadó gróf Haller Ferencet⁹, valamint Szabó Dani főjegyzőt, Nagy Samu, Kovács Dani, Kovács János tanácsosokat és Szabó Samu hitest.

Az 1849. március 8-i tanácsülés jegyzőkönyve¹⁰ ismét csak szűkszavúan értesít arról, hogy „Bem Tábornok Urhoz tisztelkedő követségbe járt atyánkffiai jelentik, hogy a mélyen tisztelt Tábornok Urnál tisztelkedtek Besztertzén és Marosvásárhelyen, az érintett Ur a küldöttséget atyai leereszkedéssel és szivességgel fogadta, s meg is ígérte, hogy Háromszéket főleg pedig városunkat meg fogja látogatni. A március 12-i és 19-i tanácsülés jegyzőkönyvében¹¹ is történik ugyan egy-egy rövid utalás a Bem tábornoknál járt bizottmány útjára, de ezekből csak annyi további derül ki, hogy a bizottmány először Medgyesre utazott, de „mivel Medgyesen a tisztelt Tábornok Urat meg nem tanálván nagy költséggel Marosvásárhelyen át Besztertzére kellett menni s ottan megtanálni“, ezért a már kiutalt 70 pengőforint útiköltségen felül a bizottmány tagjai még 47 váltóforintot voltak kénytelenek a saját pénzükből elkölteni, amit a tanács nekik aztán vissza is térített. A kiküldött bizottmány elsődleges úticélja — vagyis a nyomda elhozatala — megghiúsulásának okairól azonban a tanácsülési jegyzőkönyvekben semmi említés nem történik.

A fentebbi adatok tehát kétségtelenné teszik, hogy Kézdivásárhely városa már 1849. február 16-a előtt Teleki Sándortól, Bem tábornok hadsegédétől, annyira határozott ígéretet kapott egy nyomdának a város részére történt adományozásáról, hogy a városi tanács bizottságot küldött el a nyomda hazaszállítására. Egy más adat szerint a város polgársága a nyomdaajándékozás hírének örömeiben üdvözlő verset is küldött Teleki Sándornak¹².

A nyomda felajánlásának közelebbi körülményeire vonatkozólag csak feltevésekre vagyunk utalva. Legvalószínűbbnek az a feltevés látszik, hogy a kézdivásárhelyiek nyomda iránti kérését vagy magának Bem tábornoknak, vagy pedig csak Teleki Sándornak, az a háromtagú (két kézdivásárhelyi és egy sepsiszentgyörgyi tisztből álló) tiszti küldöttség tolmácsolta, amely a háromszéki katonatisztek megbízásából a háború továbbfolytatására szükséges intézkedések ügyében Bem tábornokot feb-

ruár 2-án Vízaknán felkereste, s amely küldöttséget Bem örömmel fogadott és február 3-án fontos utasításokkal küldött vissza Háromszékre¹³. Valószínűleg e tiszti küldöttség kérésére, de mindenképpen Bem tábornok tudtával és beleegyezésével ajánlott fel Teleki Sándor egy nyomdát Kézdivásárhely városának. S minthogy a nyomdáért elküldött bizottmány egyenesen Bem táborába utazott, s a nyomda hazahozatalát összekötötte a Bem tábornoknál a város nevében tisztelkedéssel, valószínűnek tarthatjuk azt is, hogy a Teleki Sándor felajánlotta nyomda nem volt más, mint Bem tábornok tábori nyomdája. Ez utóbbi feltevésünk magyarázatot nyújtana arra a tényre is, hogy a nyomdáért küldött kézdivásárhelyi bizottmány miért tért haza nyomda nélkül, és miért hallgat a tanácsülési jegyzőkönyv a nyomda hazaszállításának megghiúsulásáról. Ugyanis Bem tábori nyomdáját a február 4-i vízaknai csatában az osztrák sereg zsákmányul ejtette. Nagyszebenbe szállította, s e nyomda csak Nagyszeben március 11-i elfoglalásakor jutott vissza Bem serege birtokába. Amikor Kézdivásárhely város tanácsa február 16-án bizottságot küldött a nyomdáért, akkor a tanácsülés tagjai még nem tudhatták, hogy a városuk számára felajánlott nyomda időközben az ellenség kezére jutott. A küldöttség hazatérte után már annyira nyilvánvaló volt a nyomda elhozatala megghiúsulásának az oka, hogy a tanácsülési jegyzőkönyvek tapintatosan hallgatva a nyomdáról, csak a küldöttség útjának eredményét, a Bem tábornoknál történt tisztelkedést említik meg.

4. A nyomda létesítésének első megghiúsult kísérlete után a hadiesemények márciusi kedvező alakulása aztán mégiscsak megteremtette a lehetőséget a kézdivásárhelyi nyomda felállítására.

Bem serege március 11-én elfoglalta Nagyszebent, március 20-án bevonult Brassóba, március 21-én pedig a Bem seregében harcoló, a kézdivásárhelyi Szabó Nándor alezredes vezette háromszéki székelyek a tömösi szoroson át az utolsó orosz és osztrák csapatokat is kiverték Erdély területéről. A hadisíkerei tetőpontján álló Bem tábornok a háromszékiek meghívására március 25-én meglátogatta Sepsiszentgyörgyöt és leírhatatlanul lelkes ünneplése során kijelentette, hogy a székelyt, melyet hősiességéért eddig becsült, most szeretni is tanulta életének e legszebb napján¹⁴.

Kézdivásárhely városa Brassó elfoglalása után sietve tette meg újabb lépését a nyomda már régen tervbevett megszerzésére. A város küldöttsége március 21-én Brassóban felkérte Bem tábornokot, hogy ajándékozson egy nyomdát a város számára. A kérés nyomban meghallgatásra talált. Bem tábornok, akinek egyrészt hadsegédje, Teleki Sándor, másrészt pedig az őt Besztercén felkereső kézdivásárhelyi küldöttség révén már februártól fogva tudomása volt a kézdivásárhelyiek nyomdaalapítási tervéről, mindenképpen csak helyeselhetette ezt a tervet. Hiszen ő maga már hadjáratának kezdetétől fogva felhasználta a nyomtatott szó erejét: a debreceni nyomdától 1848. december 13-án átvett tábori nyomdáján¹⁵ jelentette meg hadiparancsait, valamint az erdélyi polgári lakossághoz intézett, a szabadságharc célját ismertető és az együttélő népeket meg-

békélésre s a közös népszabadság kivívására felszólító kiáltványait. Nagyszében és Brassó elfoglalása után bizonyos mértékben csökkent a tábori nyomda eddigi fontos szerepe, mert Bem serege most már bármelyik erdélyi nyomda munkáját igénybe vehette. A kézdivásárhelyiek nyomda iránti kérésére Bem most a Nagyszébenben maradt saját tábori nyomdáját ajándékozta a városnak, ezzel jutalmazva meg nemcsak az ágyúöntő és lőporgyártó Kézdivásárhely lakóinak hazafias helytállását, hanem egyben a háromszéki székelységnek a harctereken tanúsított nagyszerű haditetteit is. Egyébként Bem az elajándékozott nyomdája helyébe március 22-én Gött Iohann brassói nyomdatulajdonostól 500 forintért egy sokkal kisebb, tehát könnyebben szállítható kézisajtót vásárolt, melyet magával is vitt Brassóból¹⁶.

Az 1849. március 26-i kézdivásárhelyi tanácsülés jegyzőkönyve¹⁷ arról tudósít, hogy e tanácsülés, a február 16-i tanácsüléshez hasonlóan, ismét a város részére felajánlott nyomda hazaszállításának ügyével foglalkozott: „Indítványban hozatott hogy Bem Generális Ur a Szebeni Nyomdat Brassóban városunk közönségének által adatni ajánlotta, s egyszerűs mind ezen ho 28-án Ezeredes Beke Joseff Urral mint e végre tött Biztos Ur vezérlete alatt két négy négy Lovas Szekérnek indulnia is szükséges“. A tanácsülés bizottságot rendelt ki a nyomda hazaszállítására, elrendelte két szekér megfogadását, intézkedett a fuvarpénz és a szükséges élelem kiadásáról. A március 28-i tanácsülés jegyzőkönyve szerint a bizottság már el is utazott e napon Nagyszébenbe¹⁸.

Április 13-án Jancsó János helyettes bíró elnöklete alatt közös gyűlést tartott a városi tanács és a városi hitesség a Kézdivásárhelyre megérkezett nyomda ügyében. A gyűlés tárgyát a jegyzőkönyv¹⁹ így rögzíti: „Elnök atyánkfia jelenti, hogy tisztelt al tábornagy Bem Ur városunk azon kérését hogy egy Sajtót lenne szives adni, meghalgtván kegyeskedett városunkat egy czélszerű Nyomdával megajándékozni — felhívja a Tanácsot, és telyes Közönséget annak mind elhelyeztetése, mind további kezelése iránt intézkedni“. — Az örömhír hivatalos bejelentése alapján a gyűlés elhatározta, hogy Bem altábornagnak feliratban fejezi ki a város lakóinak hálaérzetét; köszönetet szavazott Kováts János nemzetőr-százados és tanácsos, Szóts József szónok, Turóczy András városgazda, valamint Nagy Bálint, Nagy Dániel és Nagy Zakar biztosoknak a nyomda elhozásért; a tanács és a hitesség köréből hét tagot jelölt ki, hogy sietőleg keressenek a nyomda részére egy alkalmas helyiséget, béreljék azt ki egy évre, helyezték el ott a nyomdat; megbízta Fábián Dániel református lelkészt, hogy a nyomdat elhelyezése után szedje rendbe és a tanácsnak a szükségesekről jelentést téve törekedjen a nyomdat minél hamarabb működésbe hozatni; Turóczy András városgazdának meghagyta, hogy a nyomda felállítására szükséges előleges költségeket fizesse ki.

A nyomda műszaki felszerelésére még a nyomdának Kézdivásárhelyre megérkezése előtt nagyon jelentős intézkedés történt. A kézdivásárhelyiek küldöttsége ugyanis Nagyszébenből jóformán csak egy könyvsajtót hozott magával, nagyon hiányos betűkészlettel. De miként Brassó

térparancsnokának, a kézdivásárhelyi Tóth Samu századosnak 1849. április 7-én Brassóból a kézdivásárhelyi tanácshoz intézett (a tanács által április 13-án kézhezvett) levele²⁰ tudósít róla, Kováts János nemzetőr-százados azelőtt pár nappal Nagyszebenből a nyomdával Brassóba megérkezvén, felkereste Tóth századost, hogy a nyomda hiányainak megszerzésére a brassói nyomda tulajdonosát, Gött Jánost kérjék meg. Ez meg is történt, Gött aztán a nyomdához megkívántató betűket és egyéb eszközöket összeszedte és számadással együtt átadta Tóth századosnak. Tóth Samu a levelével együtt nemcsak a betűket és a róluk szóló számlát küldte el a kézdivásárhelyi tanácsnak, hanem egyben a Gött által felajánlott két nyomdászt is, valamint a brassói nyomdatulajdonosnak a kézdivásárhelyi tanács címére írt németnyelvű levelét is. E levelében²¹ Gött értesíti a tanácsot, hogy Kézdivásárhely városa iránti tisztelete és barátsága jeléül az újonnan felállítandó nyomda részére az első megbeszélésen megígért-nél nagyobb betűmennyiséget küld. A betűket kísérő kiváló szakember német, Nagel August a neve, Leipzig városából származik. Hetibére 8 pengőforint, ennyit kapott Brassóban is. A második egyén egy nyomólegény, aki nem ért a szedéshez, de a maga munkaterületén nagyon jól felhasználható. Falusi származású, Szabó Mihálynak hívják, fizetése hetenként 11 váltóforint volt. Reméli, hogy a tanács megad minden segítséget Nagel Augustnak és Szabó Mihálynak, s munkájukkal meg lesz elégedve.

Gött Jánosnak Brassóban, 1849. április 7-én kiállított számlája²² pontosan tájékoztat arról, hogy milyen betűtípusokkal és nyomdai eszközökkel szerelte fel Gött a kézdivásárhelyi nyomdát. A számla szerint Gött adott két Garmond Antiqua betűszekrényt betűkkel (50 pengőforint), egy Cicero betűszekrényt új betűkkel (70 pf), egy rekesz Nagy Antiqua betűt (12 pf), valamint tízféle kisebb nyomdai eszközt, nyomdafestéket, összesen 161 pengőforint 13 krajcár értékben.

5. Az április 13-i gyűlést követő negyedik napon, amikor nemcsak a Nagyszebenből ideszállított könyvsajtó, hanem a Brassóból küldött betűk, egyéb nyomdafelszerelések, sőt a két nyomdász is már Kézdivásárhelyen volt, nagy meglepetés érte a kézdivásárhelyieket: az országgyűlési követségéből visszaérkező Kovács Dániel városi főbíró egy újabb nyomdát hozott magával a város számára!

Kovács Dániel kézdivásárhelyi főbíró még 1849. február 2-án választották meg a város országgyűlési követévé a követségről lemondott Fábrián Dániel lelkész helyébe, s rögtön fel is utazott az országgyűlésre²³. Bizonyára értesült arról, hogy városának februárban egy nyomda megszerzésére tett lépései meghiúsultak, de azt még nem tudhatta, hogy április elején a Bem ajándékozta nyomda meg is érkezett Kézdivásárhelyre. Időközben ő is igyekezett nyomdát szerezni városa számára, próbálkozásai sikerrel jártak, s rögtön haza is szállította a nyomdát. Az április 17-i tanácsülés jegyzőkönyve²⁴ így írja le a váratlan esemény bejelentését: „Fő Biró Kovács Dániel atyánkfia Követségéből vissza jött s helyét elfoglalta... Fő Biró atyánkfia felhozza hogy Tordáról egy

nyomdát hozott, felsőbbi rendeletből ajándékba városunk számára, miről is rendelkezését és átvételét Tanácsunktól meg várja úgy az elhozatal fuvari pénzt is 22 rft és 24 xr. pengőben kéri utalványoztani“. A tanácsülés köszönetet szavazott a főbírónak a nyomda iránt tett munkásságáért, elrendelte a fuvarpénz kiutalását, s úgy határozott, hogy amíg megfelelő házat találnak, addig a nyomda minden hozzátartozandókkal maradjon a főbírónál. A tanács egyuttal 6 pengőforintot utaltatott ki előlegként a nyomda mellé állítandó két nyomdásznak is.

Az újabb nyomdaajándékozással kapcsolatban érdekes, de megmagyarázhatatlan az a körülmény, hogy a tanácsülési jegyzőkönyv miért hivatkozik csupán „felsőbbi rendelet“-re, s miért nem nevezi meg a nyomdát ajándékozó személyt vagy hatóságot. Közelebbi meghatározást tartalmaz azonban az a — Kézdivásárhely városa levéltárában fennmaradt — igazolvány²⁵, amellyel Kovács Dániel a nyomdát hazaszállította, s amely teljes terjedelmében így hangzik : „Kézdi Vásárhelyi Biró Kovács Dániel Ur, kormánybiztosi rendelet nyomán viszen innen Tordáról egy Nyomdát hozzátartozókkal Kézdi Vásárhelyre, békével bocsátandó. Torda 1849 Apr : 9-én. Székely Elek rendőrigazgató s h. Fő hadnagy“. — Ezen igazolvány szerint tehát Kovács főbíró a nyomdát kormánybiztosi rendelet alapján szállította Kézdivásárhelyre. Az igazolvány azonban nem jelöli meg a kormánybiztos nevét. Minthogy a Kolozsvárt székelő Csányi László országos teljhatalmú erdélyi kormánybiztos²⁶ mellé március 17-én Berde Mózeszt nevezték ki kormánybiztossá, illetve az ügyek vezetésére felhatalmazták amíg Csányi kevés időre távol lesz Kolozsvártól²⁷, Csányi pedig március 23-a és április 4-e között nem tartózkodott Kolozsvártól²⁸, ezért a Tordáról hozott nyomda minden valószínűség szerint Csányi László ajándékaként, de távollétében a helyettese — Berde Mózes kormánybiztos — intézkedése nyomán jutott Kézdivásárhelyre²⁹.

6. A két nyomda nemcsak örömet szerzett, hanem gondot is okozott a városi tanács tagjainak, hiszen Gött János számlájának a kiegyenlítése, a helyiség bére, a két nyomdász fizetése, a nyomda munkájának irányítása : mind-mind megoldásra váró kérdések voltak. A városi tanács gyorsan döntött. A tanács és a hitesség április 20-án a „Társalgó háznál“ tartott közös gyűlésének a jegyzőkönyve³⁰ így számol be erről : „Fel hozott, hogy már Közönségünknek két nyomdája vagy, s azok fel szerelése, a betűk rendbe szedése s legények tartása nagy költséget igényel. Jovaltatott hogy haszonbérben adatosson ki. Mire Határozat : Tellyes meg edgyezésből a két nyomda minden hozzá tartozandókkal haszonbérben adattason ki, 6 egymás után folyó évekig ... egy évi haszon bér 300 pengő rft ... Haszonbérben át vette Csiszér Moyses atyánkfia, miről kötlevelet készítettni Fő Biró Kovács Dániel, Tanácsos Nagy Sámuel és Nagy Moyses atyánkffiai meg bizatnak“.

A városi tanács április 27-én adta át a nyomdát Csiszér Mózes haszonbérlőnek, miután a két könyvsajtó, a hozzájuk tartozó betűkészletet és nyomdafelszerelést az ügynevezett Nagy Jáfet-féle házban helyezték el, amelyből az addig ott székelő Társalkodót vagy Kaszinót egy más

házba költöztették át. A tulajdonosáról — Nagy Jáfet főhadnagyról — elnevezett egyemeletes épület, amelyben az első kézdivásárhelyi nyomda működött³¹, s amelynek „Bálház“ is volt a neve, ma is fennáll a mostani Iskola utca 1. szám alatt. (Jelenleg a városi milícia székháza).

A két könyvsajtót Kézdivásárhelyre szállításuk közben kisebb sérülések érték. A javításokat Nagy Mózes asztalosmester végezte el, s egyben egy új nagy betűtartó szekrényt és négy új szedőtáblát is készített. Május 4-én kiállított 12 pengőforint 35 krajcár értékű számláját³² a városi tanács igen drágának találta, bizottságot küldött ki a munka megvizsgálására, amelynek véleménye alapján a május 11-i tanácsülés Nagy Mózes beleegyezésével a munka- és anyagdíjat 10 pengőforint és 35 krajcárra szállította le és elrendelte az összeg kifizetését³³.

A május 11-i tanácsülési jegyzőkönyv³⁴ egyben beszámol a nyomda munkájának megindulásáról, a nyomda első termékéről is: „A Nyomdat meg köszöntő versek Bem Tábornok Urhoz meg készülvén, a Tipografus 100 darabért 4 pengő forintot kíván“. A tanácsülés elrendelte az összeg kifizetését. A május 21-i tanácsülésen³⁵ felolvasták Nagel Ágoston művezetőnek május 19-i ajánlatát, „mi szerint tabellákkal, jegyzékekkel s többekkel jó és tetző munka mellett pontos késséggel is igyekezik szolgálni“.

Kézdivásárhely első nyomdája tehát 1849. májusának elején megkezdte működését. A nyomda első terméke, „zsengéje“, a Bem altábornagyot üdvözlő, a nyomda ajándékozását megköszönő vers volt³⁶. A verset egy hónap múlva közölte a Kézdivásárhelyt megjelenő Székely Hírmondó című hírlap 1849. június 7-i, első száma is. A vers mindkétszer névtelenül jelent meg, de ma már tudjuk, hogy szerzője Fábián Dániel református lelkész volt³⁷, a kézdivásárhelyi kaszinó elnöke, a városnak 1848. július 1—1849. február 2-a közötti országgyűlési követe. Ugyanő, ugyancsak névtelenül, egy másik versben is megköszönte a város nevében Bemnek a nyomdaajándékozást; e második verse a debreceni Esti Lapok című hírlapban jelent meg nyomtatásban; Háromszéken kéziratban terjedt el, majd Vajna Károly, a kézdivásárhelyi Székely Újság 1933. április 2-i számában és A Kézdivásárhelyi Kaszinó 100 éve című, 1942-ben megjelent kiadványban közölte azzal a téves megjegyzéssel, hogy ez a vers volt a kézdivásárhelyi nyomda első terméke³⁸. Fábián Dánielt az országgyűlési követsége idején a pesti hírlapokba írt két cikke miatt a hadbíróóság 1852-ben kötél általi halálra ítélte, ítéletét aztán 6 évi várfogságra változtatták át, de 1856 májusában megkegyelmezés folytán kiszabadult fogságából³⁹.

7. Az első háromszéki nyomda megindulása után egy hónapra megindult az első háromszéki hírlap is, a Székely Hírmondó. Június 7-től kezdve hetenként kétszer, vasárnap és csütörtökön jelent meg, kis negyedrért alakban, számonként négy oldal terjedelemben.

Az első szám vezércikke a hírlap feladatát ismerteti: „Feladatunk ezennel a nyilvánosságnak átadandó lapjainkban mind azon közlemények-

nek tért nyitni, mellyek hasznost gyönyörködtetővel, igazat jóval párosítva a szellemi haladás szép országát eljöni segítsék“. A hírlap további feladata : életre-halálra menő tollharc a szabadság szent ügyéért ; a székely sajtóságok és intézmények ismertetése ; a székely érdekek képviselése. Céljául tűzte ki a hírlap, hogy hí adatokat közöljön arról a hősiességéről, melyet Háromszék lelkes fiai az elmúlt, főleg a téli hónapokban vívtak, midőn egyedül álltak ellent az osztrák seregeknek, s mik az erdélyi időszaki sajtó akkori erőszakos elnémíttatása miatt még eddig köz tudatra nem juthattak. „Tennünk ezt a hála is parancsolja“, — folytatja a beköszöntő vezércikk, — „mert ama csaták, székely szabadságharcunk amaz dicső harcai valának e nyomdának, mellyen lapunk születik, megszerzői. És különösen Kézdivásárhely, melly honvédelmi tekintetben annyit áldozott, mennyinél népességéhez képest egy város sem többet, hí küzdelmei jutalmául nyeré Erdély szabadítójától, Bem altábornagy úrtól, e nyomdát“. A város polgárságának érzelmeit a hős vezér iránt az a háladal fejezi ki, mely a nyomda első zsengejéül, első termékeként jelent meg, s mely most e lapban ismét megjelenik.

A Székely Hírmondót Fogarasi János szerkesztette. Fogarasi 1848 októberéig Vízakna város királybírája volt, akkor családjával együtt Háromszékre, Zágonba kényszerült menekülni. 1849 áprilisában Kézdivásárhelyre költözött át, ahol aztán Csiszér Mózes nyomdabérlő kérésére elvállalta a Székely Hírmondó szerkesztését. Szerkesztői tevékenysége miatt a szabadságharc leveretése után rögtön letartóztatták⁴⁰. 1850. április 29-én még mindig letartóztatásban volt⁴¹, de később vagy a börtönből, vagy esetleg ideiglenes szabadlábra helyezése után megszökött, mert 1853 novemberében személyleírása alapján körözték⁴². További sorsáról nincsenek adataink.

A Székely Hírmondó nem nagyigényű, de eléggé gondosan szerkesztett forradalmi újság volt. Az első oldali vezércikk után harctéri híreket s a szabadságharccal kapcsolatos háromszéki, erdélyi és külföldi híreket közölt. A 2—4. szám vezércikkét Sámuel Miklós : Háromszék elszigetelt védelmi harca című közleményének folytatólagosan közölt részei képezik, de a szerző oly hosszúra nyújtotta el közleménye bevezetését, hogy a harmadik részben is még csak 1848 nyarának általános erdélyi eseményeiről beszél. A háromszéki tudósítások egy része névtelenül jelent meg ; névaláírással Szabó János táborigyelő, Finta (valószínűleg Finta István táborigyelő), Rauber Nándor (erdővidéki kormánybiztos), Gyárfás Károly szolgabíró írt tudósítást, cikket.

A Székely Hírmondó mindössze csak tizenegy napig élt. Június 7-től 17-ig négy száma jelent meg, összesen 16 lapoldal terjedelemben. Az orosz cári seregeknek június 19-én a tömösi szoroson történt betörése hírére Háromszék első hírlapja is megszűnt. Hasford orosz tábornok június 24-én elfoglalta Sepsiszentgyörgyöt és 25-én bevonult Kézdivásárhelyre.

A Székely Hírmondó lapszámai ma valóságos unikumok. Egyetlen egy teljes sorozat, valamint egy másik csonka sorozat ismeretes belőlük⁴³.

8. Háromszék első nyomdája a szabadságharc 1849 márciusi kedvező alakulásának köszönhető létrejöttét. A szabadságharc bukása megpecsételte a nyomda sorsát is. A júliusi váltakozó eredményű háromszéki harcok után július 30-án Kézdivásárhely és vele együtt egész Háromszék véglegesen az orosz cári hadsereg kezére jutott. Augusztus 9-én, 10-én, 16-án és 18-án a kézdivásárhelyi nyomda kinyomtatta még a megszálló cári csapatok egy-egy magyarnyelvű rendeletét⁴⁴, de azután a nyomda épületét a cári katonaság kaszárnyának lefoglalta és a nyomdát az utcára kirakta⁴⁵. Nagel August és Szabó Mihály nyomdász a nyomdát fedél alá vitte és gondjaiba vette, de az első háromszéki nyomda működése véglegesen megszűnt.

1849 szeptemberétől kezdve az új kézdivásárhelyi tanácsnak nagy gondot okozott és sok munkát szerzett a megszűnt nyomda ügye: Csiszér Mózes bérlő a nyomda haszonbérletét felmondta; Nagel August és Szabó Mihály nyomdász a városi tanácsnak bepanaszolta a nyomda bérlőjét 101 pengőforint elmaradt fizetésük miatt; Gött János brassói nyomdatulajdonos követelte a tanácstól az április 7-i, 161 pengőforint 13 krajcár összegű számlájának a kifizetését; Kovács István kapitány, a Háromszéki katonai kerület hírhedt főbiztosa pedig elrendelte a tanácsnak, hogy a nyomdát a két nyomdással együtt a legrövidebb időn belül küldje le Sepsiszentgyörgyre.

A városi tanács szeptember 28-i ülésében a nyomda haszonbérlője és a két nyomdász közötti számvetés megejtésére Vízi István városi főjegyzőt és Baka Mihály tanácsost küldte ki, akik még aznap maguk elé idéztették és kikérdezték Csiszér Mózeset és a két nyomdászt⁴⁶.

A két számvető biztosnak munkálkodásukról készített jegyzőkönyve szerint Csiszér Mózes fenntartotta a városi tanácsnak írásban már beadott álláspontját, mely szerint ő a könyvnyomdát mindeddig úgy bírta, hogy neki a nyomda felszereléséről semmi leltár át nem adatott és a nyomdászok fizetéséről vele semmi kötlevél vagy egyezmény nem közöltetett, s minthogy a városi tanács a nyomda haszonbérletéről nem kötött vele szerződést, ezért ő a mai naptól kezdve nem tartja magát a nyomda haszonbérlőjének. Neki eddig is csak kiadásai voltak a nyomdára, de egyetlen krajcár bevétele nem volt. Vallomása és bemutatott írásos bizonyítékai szerint eddig a következő kiadásai voltak: „Brassóban a nyomdához kívántatókért“ 161 váltóforint 6 krajcár, — a szedő aláírása nyomán a nyomda szükségleteire 130 vft, — asztalosmunkákra 12 vft 30 kr és azután ismét 5 vft, — április 6-tól 27-ig, amíg még városi kezelés alatt állott a nyomda, a nyomdászok fizetése 93 vft-t tett ki, ebből a város csak 22 vft 30 kr-t fizetett meg, Csiszér fizette ki a hátralévő összeget, ami 70 vft 30 kr, — öt havi házbér május-szeptember hónapokra 75 vft. Tehát Csiszér Mózesnek a nyomdára 454 váltóforint 6 krajcár kiadása volt, ami pengőforintra átszámítva (2 váltóforint 30 krajcár értéke egy pengőforint lévén) 181 pengőforint 38 krajcár. Ebbe az összegbe azonban a számvevő biztosok nem számították be az áprilusra Csiszér által kifizetett 6 pengőforint házbért és a két nyomdásznak s portékáiknak Bras-

sóból három szekérral ideszállításáért szintén Csiszér által kifizetett 24 pengőforint fuvarbért, mert e két kiadás a várost illeti és a város köteles e 30 pengőforint összeget Csiszérnek megfizetni.

Nagel August és Szabó Mihály „könyvnyomdások“-nak az volt az álláspontja, hogy őket Brassóból fizetéses állásukból meghatározott hetibérré hozták ki a kézdivásárhelyi nyomdához, a hetibérről szóló egyezményt Brassóból Tóth Sámuel százados küldte el a kézdivásárhelyi tanácsnak, amire az akkori városi tanácsosok jól emlékezhetnek. A szedőnek 8 pengőforint, a nyomtatónak 4 pft 24 kr, a feladó fiúnak 1 pft 20 kr hetibér volt ígérve, s azonkívül ingyenes lakás is. Egy ideig a város kezelése alatt voltak, azután Csiszér Mózes tartott számot hozzájuk. Ha a nyomda részére pénzre volt szükségük, akkor Csiszér Mózeshez folyamodtak, amikor pedig egyik s másik kiáltványért nem kaptak pénzt, akkor Csiszér Mózes engedélyezte a kész nyomtatványok kiadását, bízattván őket, hogy utólag majd megfizetik. A nyomdának a következő személyek tartoznak: Németh László (volt háromszéki kormánybiztos) 8 pft, Kovács János (volt százados) 4 pft és 6 pft, Gábor Áron 5 pft, Nagy Sámuel (volt százados, Háromszék volt térparancsnoka) 105 pft 20 kr, összesen tehát 128 pengőforint 20 krajcárral.

A számvevő biztosok kérésére, hogy a nyomda jövedelméről is számoljanak be, a két nyomdász elmondta, hogy ők az idő kihasználására egy kis raktárt akartak kialakítani, s e végett nyomtattak 1500 fali kalendáriumot⁴⁷, 1000 ábécés könyvet, 1000 vásárcédulát és 500 darab könyvecskét. Ami pedig a bevételeket és kiadásokat illeti, arról naplójuk van, miből tisztán kitűnik, hogy a bevételt a kiadás 101 pengőforinttal és 2 krajcárral felülmúlja. Minthogy most a zavaros állapotok miatt semmi keresetük nincsen és mint családos emberek nehezen élhetnek s nagy mértékben szűkölködnek, ezért a városi tanács határozatát kérik. Csiszér Mózes erre azt felelte, hogy egyes nyomtatványokat a nyomdászok adtak ki fizetés nélkül, most tehát vegyék fel az adósságokat és abból kitelik a követelésük. A két nyomdász nem fogadta el Csiszér ajánlatát, hanem ismételten kérte, hogy az adósságokat fizetésre rászoríthatni nem lehetvén, jogos követelésük ügyében döntsön a városi tanács.

A két számvevő biztos szeptember 28-án megírt kihallgatási jegyzőkönyvét a városi tanács nem találta kielégítőnek és ezért újból kirendelte őket munkálatuk folytatására. Előbbi jegyzőkönyvük kiegészítéseként a biztosok először a két nyomdász követelése tárgyában szögezték le véleményüket, mely szerint a nyomda legfőbb adósának, kézdivásárhelyi Nagy Sámuelnek tartózkodási helye ismeretlen ugyan, de minthogy javai összeírás alatt állnak, a nyomdászok követelése Nagy Sámuel többi adósságai közé sorolandó és megtérítendő lesz. Azután pedig, a Háromszék kerületi főbiztosnak a nyomda és nyomdászok Sepsiszentgyörgyre küldésére vonatkozó rendeletével kapcsolatban, a két számvevő biztos a városi tanács utasítására feljegyezte, „megfordítás reménye alatt“, a városnak a nyomdára tett kiadásait: egyik könyvsajtónak Szebenből befuvarozása 30 pft, — a behozatalra kirendelt egyéneknek 9 pft, — a második sajtónak Tordáról ideszállítása 22 pft 24 kr, — a nyomdára költségek

7 pft 26 kr, — a nyomdászok fizetésére 9 pft, — egy hónapi házbér (Csiszérnek visszafizetendő) 6 pft, — a nyomdászoknak 3 szekéren Brassóból ideköltöztetése (Csiszérnek visszatérítendő) 24 pft. Tehát a városnak összesen 107 pengőforint 50 krajcár kiadása van a nyomdára, s ideszámítva Csiszér Mózes 181 pengőforint 30 krajcár kiadását, valamint Gött János brassói nyomdatulajdonosnak 172 pengőforint 20 krajcár követelését („Brassai Könyvnyomdás Göthtől betűket hoztak, mivel a Tordáról⁴⁸ küldöttek hijánosok és haszonvehetetlenek valának, ezenn betük arra 172 pft 20 kr“), a számvevő biztosok szerint „a kézdi vásárhelyi nyomdán 461 forint és 48 krajcár terüh fekszik pengő pénzben“.

Még mielőtt a két számvevő biztos beadta volna jegyzőkönyvét a városi tanácsnak, Balogh Pál városi főbíró október 4-én többféle ügyről szóló jelentésének utóirataként jelentette Kovács István kerületi főbiztosnak, hogy a nyomda és a nyomdászok Sepsiszentgyörgyre elküldésére tett parancsát teljesíteni kívánván, felszólította erre Nagel August nyomdászt, de Nagel a városi tanács előtt kijelentette, hogy ő előbb leutazik a kerületi főbiztoshoz és vele megtárgyalja az ügyet, mert megfelelő megállapodás nélkül nem kíván Sepsiszentgyörgyre költözködni. Balogh főbíró egyuttal azt is jelentette, hogy „két nyomda lévén, egy a Bem ajándéka, más a Tordáról adott; igen de a Bem által adotnak betűi nem lévén azokban Brassóból contora egy 160 pengő forintra vásárlottak s a mellett a fel készítésreis város gazda atyánkfia bizonyos ládák s egyebek készítésében költségeket tett s azok meg fordítandók, melyek részint azért mert haszonbérriből kívánta Közönségünk kifizetni, részint a cassa gyenge állása miatt maradt fizetetlen“⁴⁹.

Balogh Pál főbíró október 4-i jelentésére küldött keltezetlen válaszában Kovács István kerületi főbiztos a nyomda ügyében röviden csak annyit válaszolt, hogy a nyomda iránt későbbben fogja rendeletét megtenni, amit a főbíró várjon el⁵⁰. Néhány nap mulva azonban, Nagel szóbeli vagy írásbeli panasza nyomán, Kovács főbiztos jelentést kért a városi tanácstól, hogy miért nem intézte még el Nagel August 101 pft 2 kr elmaradt bérének kifizetését, holott a nyomdásznak szerződése is van fizetéséről a várossal⁵¹.

A városi tanács október 16-i ülésében⁵² tárgyalta meg a kerületi főbiztos rendeletére adandó választ. Mindenek előtt megállapította, hogy a jelenlegi tanács nem emlékezik arra, hogy Nagel Augusttal vagy Szabó Mihállyal szerződésre lépett volna. A tanácstagok egyrésze ugyan tud arról, hogy Tóth Sámuel volt százados küldött az akkori városi tanácsnak egy kimutatást a nyomdászok hetibérééről, de ezt szerződésnek vagy kötelevélnek nevezni nem lehet, s éppen ez az értesítés szülte a nyomda haszonbérbe adását, mert az akkori tanács a nyomdának a városi pénztár terhére történő kezeltetését károsnak látta. Az október 16-i tanácsülés nem hozott határozatot a két nyomdász bérkövetelése ügyében, hanem arra utasította a nyomda bérlője és a nyomdászok közötti számvetésre már kétszer számvető biztosként kirendelt Vízi István főjegyzőt és Baka Mihály tanácsost, hogy az e tárgyban tett munkálkodásukról szerkesztett jegyzőkönyveket a következő tanácsülésre véleményadásukkal együtt

nyújtsák be, hogy ezek alapján a városi tanács Kovács István kerületi főbiztosnak megtehesse a maga jelentését.

Vízi István és Baka Mihály a városi tanács október 19-i ülésére már beadták kettős jegyzőkönyvüket és a nyomda körüli zavarok elenyésztésére külön iratként elkészített véleményadásukat⁵³. Három fejezetre tagolt véleményük első fejezetében kifejtették, hogy a városi tanács 1849. április 20-i ülésének jegyzőkönyve világosan igazolja, s kikérdezése rendjén a bérlő sem tagadta azt a tényt, hogy ő évi 300 pengőforint bérért hat egymás utáni évre a várostól haszonbérbe vette a könyvnyomdát. A jegyzőkönyvben a szerződés megírására kiküldöttek is vannak megnevezve, és ezért az a hiányosság, hogy egyesek hanyagsága miatt egyezménylevel nem íratott, az a haszonbérlet tényén nem változtat. Hogy Csiszér Mózes a tanácsi jegyzőkönyvben megírt feltételekbe beleegyezett, azt hathatósan bizonyítja az is, hogy a könyvnyomdát a várostól ténylegesen átvette és kezelni kezdte, működtette. Éppen ezért Csiszér a hat hónapi haszonbér fejében tartozik a városnak 150 pengőforintot fizetni. Minthogy azonban a szeptember 28-i számvetési jegyzőkönyvből kitűnik, hogy a haszonbérelő a nyomdával kapcsolatban a város helyett 58 pengőforint 12 krajcár összeget fizetett ki, (70 váltóforint 30 krajcárt, azaz 28 pengőforint 12 krajcárt a nyomdászok április 27-e előtti bérébe, 6 pengőforintot az áprilisi házbérbe, 24 pengőforintot a nyomdászok Brassóból beköltöztetésére), ezt az összeget a 150 pengőforintból levonva, Csiszér Mózes félévi haszonbér címen 91 pengőforint 48 krajcárt köteles fizetni a város részére.

Véleményadásuk második és harmadik fejezetében a két számvevő biztos a nyomdászok bérkövetelésével, majd a bérlő jogaival kapcsolatban írta meg véleményét. Előbbi jegyzőkönyvükben foglalt véleményüket (hogy a nyomdászok a nyomda adósain hajtsák be bérkövetelésüket) megváltoztatva, most már azt a helyes véleményüket nyilvánították, hogy „a nyomdások készpénz fizetésre lévén meghíva s ezen változtatást Csiszér úr nem tett, nem lehet őket oly adósságok felvételére utalványozni, mely törvény útjára van áttéve, melynélfogva a 101 pengőforintokat s 2 krajcárokat mint kezelő fizetendi Csiszér atyánkfia“. Csiszér Mózesnek pedig „azokhoz miket csináltatott joga fönn hagyatik, valamint az adósságokról szolló irományok is, mely szoll vala 128 pengőforintról és 20 krajcarról“. Továbbá Csiszér birtokában maradnak a kezelése alatt nyomtatott fali kalendáriumok, ábécés könyvek, vásárcédulák, az „500 kisebb szerű munkácska“ és a még meglévő papirosmennyiség.

A városi tanács október 19-i ülésében felolvasták a Csiszér Mózes és a két nyomdász közötti számvetésre kiküldött biztosok munkálatainak iratait, s ezek alapján a tanács úgy határozott, hogy a bepanaszolt Csiszér Mózes köteles a panaszló Nagel Augustot és Szabó Mihályt készpénzzel kifizetni, amit ha a panaszlott egy előre bocsájtandó 8 napi intésre nem tenne meg, akkor az elégtévő biztosokul kirendelt Szotyori Sámuel és László András tanácsos a méltatlanul okozott költségekkel együtt törvényes uton tegyék elégtételbe a tanács határozatát⁵⁴.

Csiszér Mózes nem nyugodott bele a városi tanács határozatába, hanem megfellebbezte azt Kovács István kerületi főbiztosnál, aki a tanács-

tól újabb felvilágosítást kért a nyomda körüli egyenetlenségek ügyében. November 26-i ülésében a városi tanács kimondta, hogy fenntartja október 19-i ülésében hozott határozatát, mert a nyomdászok Csiszér Mózes alkalmazottjai voltak, s miután Csiszér közárverezés és tanácsülési jegyzőkönyv határozata nyomán ténylegesen haszonbérbe vette a várostól a nyomdát, köteles volt ettől az időponttól kezdve a nyomda alkalmazottait fizetni. A városi tanács nem szólt abba bele, hogy a nyomda haszonbérelője kikkel és miként kezelje a maga hasznára a nyomdát, de minthogy a haszonbérelő a nyomdászok készpénzfizetésén nem változtatott, ezért tartozik az elmaradt jogos bérüket készpénzben kifizetni⁵⁵.

További írásos adatok hiányában nem tudhatjuk bizonyosan azt, hogy végül is hogyan intéződött el a két nyomdász bérkövetelésének az ügye, de valószínűnek tarthatjuk, hogy Kovács István kerületi főbiztos jóváhagyta a városi tanács határozatát, s így aztán Csiszér Mózes kénytelen volt kifizetni a nyomdászok elmaradt bérét.

9. Mialatt a két nyomdász elmaradt fizetése ügyének megoldása ilyen nehézkesen haladt és hónapokig elhúzódott, ezalatt a nyomda helyzetének tisztázódása is csak lassan haladt előre. Kovács István kerületi főbiztos október elején felfüggesztette azt a korábbi rendeletét, hogy a városi tanács a nyomdát a két nyomdással együtt küldje le Sepsiszentgyörgyre⁵⁶. Úgy látszik, Kovács főbiztos nemsokára felajánlotta felettes hatóságának, az Udvarhely-vidéki biztosságnak, hogy a kézdivásárhelyi nyomdát elküldi Udvarhelyre, mert az Udvarhely-vidéki biztosság október 11-én kelt rendeletében arról értesíti Háromszék kerület biztosságát, hogy a jelenleg Kézdivásárhelyen lévő nyomdának Udvarhelyre áthelyezéséről október 9-én küldött javaslatát nem hagyja jóvá, hanem elrendeli, hogy a nyomda egyelőre maradjon Kézdivásárhelyen, azonban biztonságos őrizet alatt álljon⁵⁷. Egy következő adatunk — a kézdivásárhelyi tanács október 26-i ülésének jegyzőkönyve — szerint Kovács főbiztos egy újabb rendeletet küldött a tanácsnak „a nyomda Heydte Székely Fő Parancsnok Eo Méltósága rendelkezéséig való felfüggesztése“ ügyében⁵⁸.

Balogh Pál kézdivásárhelyi főbíró és Vízi István városi főjegyző november 9-én Háromszék kerület biztossága 832. számú rendeletére hivatkozva a következő meglepő jelentést küldi Kovács kapitánynak: „A pártütők által Balázsfalváról, egybezavartan Tordára, onnan Kézdi vásárhelyre küldött Könyv nyomdát, melyet miután itt a cs. orosz katonák a Jáfet féle házból szállás nyeresége tekintetéből az utszára ki rakták, ahoz értő nyomdás Nagel August gondozására biztuk további felsőbb rendeletig“⁵⁹. Meglepő és fontos ez a jelentés, mert egyéb vonatkozások mellett nemcsak az tűnik ki belőle, hogy a Tordáról Kézdivásárhelyre szállított könyvnyomdát Tordára Balázsfalváról vitték, hanem kitűnik e jelentésből az is, hogy Kovács főbiztosnak már november 9-e előtt valamilyen útonmódon (valószínűleg felettes hatósága tudakozódása nyomán, de nem lehetetlen az sem, hogy kézdivásárhelyi feljelentés következtében) tudomására jutott a két kézdivásárhelyi könyvsajtó egyikének Balázsfalváról származása. A kézdivásárhelyi tanács jelentése alapján tehát Kovács főbiztos már november 11-én jelenthette felettes hatóságának a balázsfalvi

könyvnyomda megtalálását, több mint egy héttel azelőtt, mielőtt megjelent volna báró Wohlgemuth Lajos altábornagynak, az erdélyi nagyfedelemség polgári és katonai kormányzójának Nagyszebenben, 1849. november 20-án kelt 2260/1849. számú hirdetménye. E háromnyelvű nyomtatott hirdetményben a kormány felszólítja mindazokat, akiknek tudomásuk van „a lázadási zavarok alatt ... kiraboltatott s részint szétdúlattott“ balázsfalvi görög katolikus román papnövelde könyvtárából és nyomdájából származó, „az országban imitt-amott szétszórva találtató ... némely drága könyveknek, természet és mennyiségtudományi műszereknek, sajtók s több egyebeknek“ hollétéről, hogy a minden kerületben felállítandó bizottmánynak jelentsék vagy adják be ezeket a tárgyakat, hogy „azok előbbi helyöken felállítva, köz használatuk újból lehetővé tétessék“⁶⁰.

A Balázsfalváról Kézdivásárhelyre került könyvnyomda 1850 márciusának elején vissza is jutott a balázsfalvi szeminárium jogos tulajdonába. A kézdivásárhelyi tanács nevében Balogh Pál főbíró és Vízi István főjegyző 1850. március 1-én jelentette a „Kézdivásárhelyen állomásoló Császári-királyi AlBizottságnak“, hogy a Balázsfalvára elküldetni rendelt könyvnyomdát a városi tanács még nem tudta a kitűzött helyére elküldeni, mert a városbeli szekeresek közül senki sem vállalta el a könyvsajtó szállítását, de a városi tanács igyekszik mielőbb valakivel megegyezni, s a rendeletnek eleget tenni. Az albiztosság március 4-én visszaküldte a városi tanácsnak e jelentést⁶¹, hátlapjára rájegyezve, hogy a tudósítást nem fogadhatja el, hanem komolyan utasítja a tanácsot, hogy a nyomdát kétszer 24 óra alatt Balázsfalvára küldje vissza. Az albiztosság átirata alá Vízi István városi főjegyző feljegyezte a rendelet teljesítését: „Elküldetett“.

A Bem ajándékozta, a debreceni nyomdából származó és Nagyszebenből Kézdivásárhelyre szállított könyvnyomdát a városi tanács 1851. január 14-én átadta a kézdivásárhelyi császári-királyi albiztosságnak. Az átadási-átvételi jegyzőkönyv⁶² szerint átadásra került: „1. Egy Könyvsajtó minden megkívántató részekkel, nevezetesen: egy öntött nagy strof rézből, ugyan egy öntött réz fundamentom, s más fa és vas alkotó részei a könyvsajtónak. — 2. Egy betű tartó nagy fa Kaszten, melyben 5 külön darab betűtartó fiokok járnak, mindenik fiokban betűk vagynak, illetéknéppen: az első szám alattiba: Cicero betűk, a másodikba: ugynevezett Garmond betűk, a harmadikba és negyedikbe: mindenféle elegy betűk, az ötödikbe: nagy féle Titulusnak való betűk. — 3. Öt kirako Fa Táblák, melyeken öszve omlott betűk vagynak, egyiken különösen egy vas rárában ki van szedve a szokott vásár cédula. — 4. Három Hajó (:Schif:), miben a Columnák rakatnak. — 5. Egy Fa Tenakulum. — 6. Egy vas betű szedő (:Winkelhacken:). — 7. Egy festéktartó. — 8. Egy csomó fa Stekek“.

Az átadási-átvételi jegyzőkönyv a nyomdai tárgyak felsorolása után megjegyzi, hogy „a fennebbi 2-ik és 3-ik szám alatti betűk egy részének az áráról Brassai Nyomdás Göttnek specificatio szerinti keresete tudatva van a Cs. Kir. Albiztossággal“. Egy másik adat⁶³ szerint a nyomda az albiztossághoz bírói zár alá Gött János kérésére tétetett, a tőle 1849. április

7-én a kézdivásárhelyi nyomda részére küldött 161 pengőforint 13 krajcár értékű betűkészlet és nyomdai felszerelés árának még mindeddig meg nem fizetése miatt.

Miután a helyi hatóságokhoz intézett kérései eredménytelenek voltak, Gött az Udvarhelyi vidék főparancsnokságához fordult, mely 1851. április 3-án a Háromszék kerületi főbiztosságnak útján elrendelte a kézdivásárhelyi városi tanácsnak, hogy a város nyomdáját árverés útján, és ha így nem sikerülne, akkor szabad kézből adja el, s a nyomda árából fizesse meg Gött Jánosnak a 161 pengőforint 13 krajcárt⁶⁴. A városi tanács május 15-én jelentette a kerületi főbiztosságnak, hogy a nyomdára helybeli vevő nem akadt, s kérte, hogy a főbiztosság tétesse közhírré a nyomda eladását⁶⁵. Kovács István kerületi főbiztos május 30-án arra utasította a városi tanácsot, hogy a tanács a saját részéről gondoskodjék a nyomda eladási hirdményének köröztetéséről és a sikerről annak idején értesítse a főbiztosságot⁶⁶. A városi tanács június 30-án a nyomda eladásáról szóló hirdetést megküldte a kézdivásárhelyi és a nagyborosnyói albiztosságnak, kérvén annak köröztetését⁶⁷.

10. 1851. június 30-a után az első kézdivásárhelyi nyomda további sorsára vonatkozólag nincsen semmiféle levéltári adatunk. Az eladási hirdmény kétségtelenül eredménytelen volt. A könyvsajtót a hozzátartozó betűkészlettel a kézdivásárhelyi református templom északi bástyájában helyezték el, ott pihent elfelejtve háromnegyed évszázadig, amíg 1925. augusztus 10-én beszállították a Sepsiszentgyörgyi Múzeumba⁶⁸. Azóta állandó kiállítási tárgyként itt talált végleges otthonra ez a nagy történelmi eseményeket átélte, sok viszontagságon átment, nagyértékű szabadságharcbeli és művelődéstörténeti emlékünkné.

PRIMA TIPORGAFIE ŞI PRIMUL ZIAR DIN TREI SCAUNE

(Rezumat)

Pe baza materialului documentar inedit de la Arhivele Statului din Sfintu Gheorghe, autorul descrie istoricul primei tipografii din Trei Scaune, despre care lucrările publicate menţionează doar atât că era donată oraşului Tg. Secuiesc de către generalul Bem în luna martie 1849. În comuniare se arată că Teleki Sándor, adjunctul generalului Bem, încă le începutul lunii februarie 1849 a donat oraşului Tg. Secuiesc o tipografie; cetăţenii oraşului şi-au exprimat bucuria lor dedicându-i un vers care i-a fost trimis lui Teleki. Dar delegaţia trimisă după tipografie, în ziua de 16 februarie, a raportat magistratului la întoarcere numai atât că generalul Bem a primit cu drag salutul oraşului, despre tipografie însă raportul nu menţionează nici un cuvânt. După ce la 20 martie 1849 armata

lui Bem a ocupat orașul Brașov, delegația orașului Tg. Secuiesc în ziua de 21 martie l-a salutat în Brașov pe generalul Bem, care la cererea delegației a donat orașului Tg. Secuiesc tipografia sa de tabără. Această tipografie mobilă a fost primită de Bem în ziua de 13 decembrie 1848 de la magistratul orașului Debrețin, iar după ce a donat-o orașului Tg. Secuiesc, în ziua de 22 martie generalul Bem a cumpărat de la tipograful brașovean Gött Iohann pentru armata sa o tipografie nouă, mai ușor portabilă. Tipografia donată de Bem, aflată încă la Sibiu, a fost transportată la Tg. Secuiesc, iar de la Gött Iohann din Brașov s-au cumpărat litere și utilaje de tipar. Gött a trimis și doi tipografi la Tg. Secuiesc. Când toate acestea erau deja la Tg. Secuiesc, la 17 aprilie primarul orașului, care ca deputatul orașului se afla la dietă, a sosit neașteptat acasă și a adus cu sine de la Turda o altă tipografie, donată orașului Tg. Secuiesc de către comisarul gubernial pentru Transilvania. Pentru a scăpa de grijă și cheltuieli, magistratul orașului în ziua de 27 aprilie ambele tipografii le-a dat în arendă lui Csiszér Mózes, locuitor din Tg. Secuiesc.

Prima tipăritură ieșită din tipografie a fost un vers dedicat generalului Bem. În această tipografie s-a editat apoi și primul ziar din Trei Scaune : „Szőkely Hírmondó“ (Vestitorul Secuiesc), redactat de Fogarasi János. Din acest ziar revoluționar au apărut numai 4 numere între 7—17 iunie 1849, deoarece trupele intervenționiste țariste în ziua de 19 iunie prin Pasul Timiș au intrat în Transilvania și la 25 iunie au ocupat și orașul Tg. Secuiesc. Între 9—18 august tipografia din Tg. Secuiesc a mai tipărit în limba maghiară un număr de patru ordine emise de trupele țariste, dar după aceste tipăriri nu a mai funcționat. Începînd din luna septembrie 1849 problemele tipografiei desființate au creat multe griji noului magistrat al orașului. Cei doi tipografi au înaintat la magistrat o plîngere contra arendatorului tipografiei pentru neachitarea salariilor pe 2 luni ; actele create în legătură cu această revindecare de salarii conțin multe date interesante privind istoricul tipografiei. În luna noiembrie comisarul militar al Cercului Trei Scaune a aflat că tipografia transportată de la Turda la Tg. Secuiesc a fost adusă la Turda de la Seminarul din Blaj, după devastarea acestuia. Această tipografie la ordinul autorităților superioare, la 4 martie 1850 a fost retransportată la Seminarul din Blaj. Tipografia donată de generalul Bem a fost pusă sub sechestru la cererea tipografului brașovean Gött Iohann, pentru motivul că nu i-a fost achitat prețul literelor de tipar furnizate la 7 aprilie 1849. Autoritățile supreme au ordonat vînzarea tipografiei pentru a putea fi achitată suma tipografului Gött. Magistratul la 30 iunie 1851 prin autoritățile din Trei Scaune a anunțat vînzarea tipografiei. Neprezentîndu-se nici un cumpărător, tipografia a fost depozitată în bastionul bisericii reformate, unde a fost rămasă uitată timp de treisferturi de vac, pînă cînd la 10 august 1925 a fost transportată la Muzeul din Sfîntu Gheorghe, unde este expusă și în prezent.

JEGYZETEK

1. DANKANITS ADÁM, **Olvasótársulatok, polgári társalkodók és kaszinók** című közleményében (Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, XII. évf., (1968), 99—103.) a sepsiszentgyörgyi és a kézdivásárhelyi kaszinón kívül egy 1844. évi újsághír alapján csak az alsócsernátoni olvasókört említi. ANTAL ÁRPÁD, **A falusi lakosság olvasókörei a reformkorban** című cikkében (NyIrK., XIII. évf. (1969), 315—322.) az alsócsernátoni olvasókör megalakulásáról az Erdélyi Híradó 1842. május 6-i tudósítása alapján ír. — A további kutatások bizonyára még több más háromszéki olvasótársaság létezését is bizonyítani fogják. Így például egy újabb adatunk szerint a Kovásznai Könyvolvasó Társaság 1842. március 5-én alakult meg, és azonnal megkezdte a könyvek vásárlását és bekötését. (Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár. Orbai szék levéltára, Közigazgatási iratok, 1842. évi 1291. szám.)
2. Az 1827-től 1848. május 30-ig megjelenő **Erdélyi Híradó** és az 1841-től 1848. április 11-ig kiadott **Múlt és Jelen**. — E korszakban a hírlapok általában hetenként kétszer jelentek meg. Vö. JAKAB ELEK, **Az erdélyi hírlapirodalom története 1848-ig**, Bp., 1882. és Dr. KRISTÓF GYÖRGY, **Az erdélyi magyar vidéki hírlapirodalom története a kiegyezésig**, Erdélyi Múzeum, XLIV. kötet, (1939), 249—275. és Erd. Tud. Füz. 109. szám. — Az első erdélyi magyar nyelvű hírlapot, az **Erdélyi Magyar Hírvivő-t** 1790-ben Nagyszebenben, 1791-ben Kolozsvárt nyomtatták. Román nyelvű hírlap Erdélyben 1838. március 12-én indult meg Brassóban, **Gazeta de Transilvania** címen. Az első erdélyi németnyelvű hírlap, a **Siebenbürgische Zeitung** (folytatása a **Siebenbürger Bote**) 1784-től Nagyszebenben jelent meg, a második pedig, a **Siebenbürger Wochenblatt**, 1834-től kezdve Brassóban. (Jakab E. és Dr. Kristóf Gy. i.m., **Dictionar Enciclopedic Român**, București, 1964, vol. II. 515.)
3. Az **Erdélyi Hírlapnak** ugyancsak hetenként megjelenő szépirodalmi melléklapja is volt, a **Mulattató**, mely az első székely jellegű irodalmi közlöny. Mindkét lapra vonatkozólag lásd: Dr. KRISTÓF GYÖRGY, **Az első vidéki (székely) magyar hírlap s irodalmi melléklapja**. (Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 50 éves jubileumára. Szerkesztette Csutak Vilmos. Sepsiszentgyörgy, 1929, 219—234.)
4. **Istoria României**, Editura Academiei R.P.R., București, 1964, vol. IV, p. 150.
5. A háromszéki önvédelmi harcra vonatkozólag itt csak NAGY SÁNDOR, **Háromszék önvédelmi harca 1848—1849** (Kolozsvár, 1896.) és Szentkatolnai BAKK ENDRE, **Kézdivásárhely s az ottani Jancsó családok története** (Kézdivásárhely, 1895, 348 kk.) című alapvető munkáit említhetjük meg.
6. Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár, Kézdivásárhely város levéltára (a továbbiakban rövidítve: Kvh. lt.), Tanácsülési jegyzőkönyv (1848. október 25-től 1849. június 14-ig), 92. lap: Az 1849. február 26-i városi tanácsülés átiratot küldött a csíki térparancsnokságnak „az aránt, hogy Bem tábornok által 3 Székre küldött alezredes Beke Josef ur a Székely Nemzethez irt felszólítását sziveskedne az Csik Somlyai nyomdán ki nyomtatni rendelni”. — A Bem tábornok által Háromszék parancsnokává kinevezett Beke József alezredesnek „Szózat. Háromszék Lakosaihoz.” című, „Kelt Kézdi-Vásárhelyen, Februárius 24-én 1849.” keltezésű kiáltványát a csiksomlyói nyomda ki is nyomtatta. A nyomtatvány több eredeti példánya: Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár, „Az 1848—1849-i forradalmi évekre vonatkozó iratok” című gyűjtemény, 1849. évi csomó, 74. szám. Közölte: SZÉKELY ODON, **Levelek Háromszék 1848—1849-i önvédelmi harca történetéhez**, Erdélyi Múzeum, XXXI. kötet, (1914), 222 kk.
7. VAJNA KÁROLY, **A Kézdivásárhelyi Kaszinó 90 éves multja 1842—1932** című közleményében, (mely először a kézdivásárhelyi Székely Újság 1933. évfolyamában majd **A Kézdivásárhelyi Kaszinó 100 éve** címen Kézdivásárhelyen 1942-ben megjelent kiadvány első fejezeteként jelent meg), ismertette így a nyomda ajándékozásának történetét (i.h. 13. lap). Miként Vajna írja, az 1842—1850-i időszakra vonatkozó adatai Fábian Dánieltől, a kézdivásárhelyi kaszinó 1844—1849. közötti elnökeitől, a város volt 1848-as országgyűlési követétől származnak, aki kérésére 1891-ben Szilágycsehen mondta tollba visszaemlékezését.
8. Kvh. lt. Tanácsülési jegyzőkönyv (1848—1849), 88.

9. Gróf Haller Ferenc 1848. november elsejétől 1849. március végéig menekültként tartózkodott Kézdivásárhelyen. (Kvh. lt. Tanácsülési jegyzőkönyv (1851) 928. sz.). A Háromszékre érkezett rengeteg menekült közül sokan vettek részt az önvédelmi harc szervezésében. (Bakk Endre, i.m. 348.)
10. Kvh. lt. Tanácsülési jegyzőkönyv (1848—1849), 96—97.
11. Uo. 99—101.
12. BAKK ENDRE, i.m. 274: „Gr. Teleky Sándor K.-Vásárhely polgárságát nyomdával ajándékozta meg. Hihetőleg még 1848-ban; mit K.-Vásárhely polgárainak hozzá intézett üdvözlő verse ezen szavai: „Az ármány már köztünk kullogott. És te jöttél s szemünk felnyitád”: sejtetnek. (Olv. Kolozsv. Ereklje-Múzeumban.)”
13. BAKK ENDRE, i.m. 381.
14. KÖVARI LÁSZLÓ, *Erdély története 1848—49-ben*. Pest, 1861, 209.
15. Bem tábori nyomdájára vonatkozólag lásd: Dr. ZOLTAI LAJOS, I. *A debreceni városháza négyeszetes története. 1531—1931. II. Bem tábori nyomdája. Debrecenről a Székely Nemzeti Múzeumig*. Külön lenyomat a Debreceni Képes Kalendárium 1932 évi folyamából, Debrecen, 1931. — Zoltai szerint az 1561-ben alapított debreceni nyomda egyetlen régibb eredetű sajtója a sepsiszentgyörgyi múzeumban látható, ahová pár évvel ezelőtt a kézdivásárhelyi református egyház ajándékozta. E könyvsajtó Bem tábori nyomdájának tartozéka, amelyet az 1848. december 4-én Debrecenen átvonuló Bem tábornok kérésére a városi tanács engedett át az erdélyi hadak főparancsnokának. Az 1848. december 13-i átvételi elismervény és leltár szerint a nyomda 35 tétel szerinti tárgyból és felszerelésből állott, köztük: egy sajtó rézlappal, 150 ezüst forint értékben, háromféle öntött betű, 203 fabetű, többféle nyomdai felszerelés; az egész sajtógarnitúrát 417 ezüst forint 17 krajcárra becsülték. A nyomda üzemben tartására négy nyomdász is elment Erdélybe Bem után: Ujvárosi József, Kuttor Sámuel, Hegedüs István és Pálfalvay Károly. A mozgó nyomda végig kísérte a hős vezért erdélyi hadjárataiban, sajtója alól kerültek ki Bem kiáltványai, hadiparancsai és Petőfi tüzes harcival. Az 1849. július 31-i segesvári csatával nemcsak az erdélyi szabadságharc bukott el, hanem a debreceni tábori nyomda szerepe is véget ért, sőt a nyomda minden felszerelésével oda is maradt, az egyik nyomdásznak, Kuttor Sámuelnek pedig nyoma veszett. A Debrecenbe hazavergődött három nyomdász azt vallotta, hogy „A tábori nyomdához tartozott három nagy és két kisebb almáriumban volt betűk, egy nagy láda tiszta és nyomtatott papirokkal, a sajtónál szükséges műszerek, két szekér széjjel szedve az akkori vészterhes körülmények között a maroszéki Nyárádszentannán gróf Lázár udvarában maradtak... 1849. augusztus 20-án”. — Értékes közleményében azonban Zoltai egyáltalán nem említi meg, hogy a Debrecenből hozott könyvsajtót Bem 1849. március 21-én Kézdivásárhely városának adományozta, s ezért a közlemény olvasója csak arra a téves következtetésre juthat, hogy a debreceni tábori könyvsajtó Nyárádszentannáról kerülhetett Kézdivásárhelyre, valamikor 1849. augusztus 20-a után. Minthogy Zoltai azt sem ismerteti, hogy 1849. március 25-től kezdve Bem tábori nyomdája a Brassóban március 22-én vásárolt könyvsajtóval működött, közleményéből nem tűnhet ki, hogy a debreceni nyomdászok nem a debreceni könyvsajtót, hanem a Bem által március 22-én vásárolt brassói sajtót hagyták 1849. augusztus 20-án Nyárádszentannán.
16. BINDER PÁL—KILLYÉN FERENC, *Bem tábornok Brassóban*. Korunk, XXVIII. évf., (1969), 1088. — Nagyon jellemző Bemnek a sajtóról való felfogására az a felszólítás is, amit Nagyszében elfoglalása után három nappal, március 14-én intézett az ottani hírlapok kiadóihoz, hogy folytassák lapjaik kiadását. „Első kellék az alkotmányos szabadság megszilárdítására a sajtószabadság. Azért felhívom az itteni lapok kiadóit, hogy lapjaik kiadását tovább folytassák. Én semmi korlátokat nem szabok nekik, nyomtathatnak, amit tetszik s amiért felelősök lehetnek; csak hogy becsületes embereket válasszanak szerkesztőiknek”. (KÖVARI—LÁSZLÓ, *Okmánytár az 1848—49-iki erdélyi eseményekhez*. Kolozsvár, 1861, 159.). Brassó elfoglalása után is, Bem felszólítására már harmadnapra, március 23-án újra megjelent a brassói német hírlap új kiadása, amelynek megjelenése érdekében és egyben előfizettképpen Bem 200 forintot utalt ki Gött Iohann nyomdatulajdonosnak. (Binder Pál—Killyén Ferenc, i.m. 1089.)

17. Kvh. lt. Tanácsülési jegyzőkönyv (1848—1849), 105.
18. Uo. 114.
19. Uo. 121.
20. Kvh. lt. Közigazgatási iratok, 1849. évi IX/2. csomó, 1 lap.
21. Uo. 2—3.
22. Uo. 4.
23. Kvh. lt. Tanácsülési jegyzőkönyv (1848—1849), 82.
24. Uo. 125—126.
25. Kvh. lt. Közigazgatási iratok, 1849. évi IX/2. csomó, 5.
26. Csányi László nagyon méltányolta a háromszékiek hősiességét. 1849. március 5-én Kossuth Lajosnak küldött jelentésében kéri, hogy küldjenek hírlapokat Háromszéknek, s így folytatja: „Háromszék a haza részéről teljes méltánylátást érdemel, csuda mi mindent művel ezen merő iparnélküli országokkal határos népe Erdélynek. Ágyúkat önt, löport, gyutacsot készít és a haza védelmében is méltó unokának bizonyítandja magát a hajdan hős székely nemzetnek”. (KOVÁCS JÓZSEF, **Bem József**, Budapest, 1954, 402.)
27. Aradi Múzeum, Csányi levéltár, Csányi László levelezési könyve, 535. szám és **Kossuth Lajos összes munkái**, XIV. kötet, Budapest, 1953, 671. lap. (Bözödi György szíves levélbeli közlése.)
28. **KÖVÁRI LÁSZLÓ, Erdély története 1848—1849-ben**, Pest, 1861, 215—217.
29. A tordai igazolvány „kormánybiztosi rendelet”-re hivatkozik, nem pedig az országos teljhatalmú kormánybiztos rendeletére; e hivatkozás arra utal, hogy a tordai nyomdát Berde Mózes kormánybiztos rendelete alapján vitte Kovács főbíró Kézdivásárhelyre. — Berde Mózes 1848. április 11-től Háromszék egyik országgyűlési követe volt, előbb a kolozsvári, majd a pesti országgyűlésen, szeptember 20-ig, amíg Pestről választójárásába mint háromszéki kormánybiztos küldetett. E megbízásában működött Háromszéken 1849 január végéig, amikor felváltották, s ő felindult az országgyűlésre, de Kolozsvárt Csányi maga mellett tartotta és március 17-én helyettesévé nevezte ki. (Bakk Endre, i.m. 325, 336, 340.) Berde március végén vagy április elején még nem lehetett tudomása arról, hogy Kézdivásárhely küldöttsége március 28-án már elindult Nagyszebenben a Bem ajándékozta nyomdáért. Ellenben Csányi március 30-án Kézdivásárhelyen járt, megsejtelte az ágyúöntödét és a többi hadiüzemet, s részt vett a tiszteletére rendezett díszében, (Kövári László, i.m. 217), tehát neki kétségtelenül tudomása volt a Bem ajándékozta nyomdáról, és teljesen valószínűtlen, hogy Kolozsvárra visszatérte után egy második nyomdát is küldetett volna Kézdivásárhelyre. Minthogy azonban Berde nem határozhatott Csányi tudta nélkül a tordai nyomdáról, a nyomda elajándékozása ügyében kétségtelenül még Csányi Kolozsvárról elutazása előtt megtörtént a döntés, s Csányi bizonyára éppen Berde közbenjárására ajándékozta a tordai nyomdát Kézdivásárhelynek.
30. Kvh. lt. Tanácsülési jegyzőkönyv (1848—1849), 127—128.
31. Vajna Károly (i.m. 8.) tévesen határozta meg annak a Nagy Jáfet-féle háznak a fekvését, amelyben az első kézdivásárhelyi nyomda működött. Vajna szerint 1844 decemberében „a Nagy Jáfet főhadnagytól bérelt, vasútutcai házba költöztették a Kaszinót, (amely a mai kórház közvetlen szomszédságában van s jelenleg Tordai Dénes ny. városi főszámvevő lakik benne)”. A Bem ajándékozta nyomda megérkezése utáni eseményekről pedig Vajna többek között ezeket írja: „A Kaszinóban folyt azután a tanácskozás... a nyomda elhelyezéséről. Hosszas eszmecsere után abban állapodtak meg, hogy mivel Nagy Jáfet (a ref. egyházközség egyik nagy alapítványának létesítője) ugyanis eladónak tette egyik házát: vegyék meg tőle nyomdahelyiségnek. Az alku megtörtént... A vételár kifizetése után, a Kaszinó helyiségében azonnal elhelyezték a nyomdát. A Kaszinót pedig áttették a Szőcs Dániel-féle, akkori Unió-utcai házba”. (I.m. 8, 13—14). — Vajna azonban, bár ír róla, de nem vette figyelembe azt, hogy Nagy Jáfet főhadnagynak több háza is volt. A kórház melletti, jelenleg Vasút utca 21. szám alatti földszintes házat (amelyet Nagy Jáfet 1851-ben a református egyháznak hagyományozott, s amelyben ma is

Tordai Dénes leszármazottjai laknak), valóban Nagy Jáfet építtette 1829-ben, a ház pincéjében befalazva ma is meglévő kőtábla szövege szerint. De ez a ház Nagy Jáfetnek lakóháza volt, a Kaszinó pedig, és később a nyomda, Nagy Jáfet egy másik házában működött, amelyet Csiszér Mózes nyomdabérlő Kovács Jánossal együtt 1849 április végén vagy május elején megvásárolt Nagy Jáfettől. Ez az utóbbi ház, amelyben a nyomda működött, majd a megszálló cári csapatok és azután az őket felváltó osztrák katonaság kaszárnyának használt, 1850-ben és 1851-ben írásos forrásainkban mint „a Csiszér Mózes tulajdonában lévő Nagy Jáfet-féle ház” szerepel, és a leírás szerint „a Csernátoni útsza belső szegeletén” állott és „egy emeletes több több szobákból álló ház” volt. 1851-ben ez az épület „az ugynevezett Bálház” néven szerepel a Nagy Jáfet által 1851. július 8-án Csiszér Mózes és Kovács János ellen amiatt indított hosszas pereskedésben, hogy Csiszér és Kovács a megállapodás ellenére ezüst huszasok helyett Kossuth-bankókban fizette ki Nagy Jáfetnek a ház árát. (Kvh. lt. : Közigazgatási iratok, 1850. évi IX/2. csomó, 2. sz. ; Allodiális iratok 1850. évi csomó : Tanácsi jegyzőkönyv (1851—1852), 1851. évi 840, 1043, 1168, 1186 és 1190 sz.). — Kézdivásárhely első nyomdája tehát Nagy Jáfetnek nem a (mai vasútutcai) földszintes lakóházában, hanem egy másik, az egykori Csernátoni utca belső szegeletén álló egyemeletes házában működött, amelynek „Bálház” is volt a neve, s a mai Iskola utca 1. szám alatti épülettel azonos, mely jelenleg a városi milícia székháza.

32. Kvh. lt. Közigazgatási iratok, 1849. évi IX/2. csomó, 6.
 33. Kvh. lt. Tanácsulési jegyzőkönyv (1848—1849), 149.
 34. Uo. 149.
 35. Uo. 152.
 36. Nincs adatunk arra vonatkozólag, hogy a kézdivásárhelyi nyomda száz példányban megjelent első termékének, a Bem altábornagyot köszöntő versnek valamelyik példánya napjainkig megőrződött volna valahol. — Az első kézdivásárhelyi nyomda fennmaradt nyomtatványai jegyzékének összeállítása a jövőben elvégzendő feladat. Itt csak azt említhetjük meg, hogy e nyomda második terméke (ezideig a legrégebb fennmaradt kiadványa) Németh László háromszéki kormánybiztosnak „Sepsi Sent-György, Május 1-én 1849.” keltezésű kiáltványa. (Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár, „Az 1848—1849-i forradalmi évekre vonatkozó iratok” c. gyűjtemény, 1849. évi csomó, 96. szám.).
 37. VAJNA KÁROLY, i.m. 14.
 38. A Bem altábornagyot köszöntő első vers szövege, mely ezideig csak a Székely Hírmondó 1849. június 7-i, első számában történt újraközlésben ismeretes, a következő :

Sajtónk Tiéd, szabadság harcaink
 Díjjában adtad, nagy Vezér, nekünk ;
 Vedd első művét, hálaénekkünk
 E, pár szavát, mit zengnek ajkaink.

Vezérleted törlé kudarcaink,
 Miket kitürt tiprott nemzetünk,
 Miglen jövél, s fel kelt önérzetünk,
 Harclángban égve izzadt arcaink.

Szívünk dagad jobb jövőnk elébe,
 Vezérfényül mert virrasztassz felettünk ;
 Villámsugárt kinzó éjjelébe
 Küzdéseinknek küldél, s im éledünk,

S hisszük : Isten megtartja a Magyart,
 BEM! benned adva neki védő kart.

A második vers, amelyet Vajna Károly (i.m. 14) tévesen „a nyomda első zsengeje”-ként közöl :

BEMHEZ

Jöttél, és jöttödre oszlott a ború,
Mely hazánk felett borongott,
A hit, mely egy nemzetet lánggra gyújt,
Dicső nevedhez fogódzott.

Küzdtek mi is a szabadság szent harcát.
Küzdtek, s Te jövél vezérül.
Fegyverünk áldva lón, s fényes élén
Vér párolgott köszöntőül.

És hogy a szabadság szent harcának
Legyen nálunk hirdetője :
E nyomdát ajándékoztad. Legyen
Neked szentelve zsengéje.

Óhajtásunk egy : élj soká a
Világszabadság védelmére !
Fogadásunk : mi nyomban követünk
Mindenütt a harcmezőre !

Vajna Károly (i.m. 15) szerint : „Ez a vers valamivel később megjelent a Kemény Zsigmond és Kovács Lajos szerkesztette „Esti Lapok“-ban, melyet Debrecenben nyomattak“. — Minthogy Vajna nem említi azt, hogy a Bemt köszöntő vers megjelent a Székely Hirmondó első számában is, s minthogy az is kétségtelen, hogy Vajna a nyomda első nyomtatványaként megjelent szöveget sem ismerte, valószínű, hogy a Bemt köszöntő második vers először a debreceni Esti Lapokban jelent meg. E második vers aztán Háromszéken kéziratban terjedt el. (A sepsiszentgyörgyi Állami Levéltárban két kéziratot példány található, az egyik : altorjai Benkő-család iratai, Benkő Dénes százados iratai, 81. lap ; a második : Kézirattár, Szinte Ferenc verseskönyve, 48—49 ; ez utóbbi példányban a vers szerzőjéül T. A. van feltüntetve, ami másolási hiba Fábián Antal nevének kezdőbetűi, F. A. helyett.).

39. BAKK ENDRE, i.m. 424 ; VAJNA KÁROLY, i.m. 15.
40. Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár. Háromszék levéltára, Háromszék kerületi cs. kir. főbiztos iratai (a továbbiakban rövidítve : Háromszék lt. Fb.), 1849. évi 24. csomó, 123. szám : Könyörgése Somogyi Ester Fogarasi Jánosnének, melyben ujság szerkesztőség vétkéért letartóztatott férjének pere lefolytáig kezességén léendő elbocsájtását kéri. (Kézdivásárhely, 1849. augusztus 28.).
41. Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár. Kézdivásárhelyi cs. kir. albiztosság levéltára, 1850. évi iktatókönyv, 2712. sz. a.
42. Kvh. lt. 1853—1854. évi ABC Betűsoros könyv.
43. A kolozsvári Egyetemi Könyvtár hírlap-gyűjteményében H 126 szám alatt a Székely Hirmondó 1., 2. és 4. száma található meg ; a budapesti Országos Széchényi Könyvtár hírlaptára a négy lapszám teljes sorozatát őrzi ; a Székely Hirmondó mind a négy számának fényképmásolata megvan a sepsiszentgyörgyi Múzeumban és a sepsiszentgyörgyi Állami Levéltárban.
44. Kvh. lt. Közigazgatási iratok, 1849. évi III/4. csomó.
45. Háromszék lt. Fb., 1849. évi 24. csomó, 1374. szám.
46. Vjzi István és Baka Mihály 1849. szeptember 28-án készített kikérdezési jegyzőkönyvét, valamint a nyomda egész helyzetéről tiszta felvilágosítás adása végett a városi tanácstól második kirendeltetésük után szerkesztett, de keltezés nélkül aláírt második jegyzőkönyvét lásd : Kvh. lt. Közigazgatási iratok, 1849. évi IX/2. csomó, 7—10. lap.
47. Az 1850. évre Kézdivásárhelyen 1849-ben nyomtatott fali kalendárium egyik példányát a nagyenyedi Bethlen Dokumentációs Könyvtár őrzi aprónyomtatványgyűjteményében 18. 132/2. szám alatt. (Borbáth Károly levélbeli közlése ; ugyan-

csak az ő szívességéből e falinaptár fényképmásolata megvan a sepsiszentgyörgyi Állami Levéltárban.)

48. Kétségtelenül elírás „a Szebenből” helyett.
49. Háromszéki lt. Fb., 1849. évi 24. csomó, 648. sz.
50. Kvh. lt. Közigazgatási iratok, 1849. évi IX/2. csomó, 13.
51. Kvh. lt. Tanácsulési jegyzőkönyv (1849), 224. szám.
52. Uo. 224. szám.
53. Kvh. lt. Közigazgatási iratok, 1849. évi IX/2. csomó, 7—12.
54. Kvh. lt. Tanácsulési jegyzőkönyv (1849), 250. sz.
55. Uo. 774.
56. Kvh. lt. Közigazgatási iratok, 1849. évi IX/2. csomó, 13.
57. Háromszéki lt. Fb., 1849. évi 24. csomó, 787. sz.
58. Kvh. lt. Tanácsulési jegyzőkönyv (1849), 572. sz.
59. Háromszék lt. Fb. „1849. évi 24. csomó, 1374. sz.
60. Uo., Ad. nr. 1374.
61. Kvh. lt. Közigazgatási iratok, 1850. évi IX/2. csomó, 1.
62. Kvh. lt. Közigazgatási iratok, 1851. évi IX/2. csomó, 1.
63. Kvh. lt. Tanácsi jegyzőkönyv (1851—1852), 38. lap.
64. Kvh. lt. Közigazgatási iratok, 1851. évi IX/2. csomó, 5. és Tanácsi jegyzőkönyv (1851—1852), 38.
65. Kvh. lt. Tanácsi jegyzőkönyv (1851—1852), 59.
66. Kvh. lt. Közigazgatási iratok, 1851. évi IX/2. csomó, 6.
67. Kvh. lt. Tanácsi jegyzőkönyv (1851—1852), 100.
68. A sepsiszentgyörgyi Múzeum „Érem- és Régiségtár. III. kötet” c. leltárkönyvébe 1925. augusztus 10-én 85a tételszám alatt a következő szöveggel jegyezték be: „Beküldő neve: Kézdivásárhelyi református egyházközség. A tárgy leírása: Állítólag Bem tábornok által a ref. egyháznak adományozott nyomda, amely a templom északi bástyájában volt elhelyezve”. — Hogy e könyvsajtót valóban Bem tábornok ajándékozta — de nem a református egyháznak, hanem — Kézdivásárhely városának, azt a fentebb ismertetett levéltári adatok kétségtelenül bizonyítják. Hogy pedig e könyvsajtó az elajándékozásáig Bem tábornoknak a debreceni városi nyomdából 1848. december 13-án átvett tábori nyomdája sajtója volt, azt (a belevéselt 60 FONT súlyjelzés szerinti 33,60 kg súlyú) rézlapjának alsó lapjába vésett következő szöveg tanúsítja:

TEKINTETES NEMES FÁY FERENTZ ÚR ÉS
TEKINTETES NEMES VETSEY SÁMUEL SENATOR
ÚRAK INSPECTORSÁGOK IDEJÉBEN
NEMES CSÁTHY GYORGY TYPOGRAPHIA
PROVIZORSÁGA ALATT, A' NEMES VÁROS
RÉSZÉRE KÉSZITETTE KORÖSY ISTVÁN
DEBRECZENBEN. DIE 10. AUGUSTI. ANNO 1815.

1. ábra

SZÉKELY HIRMONDÓ.

Csötörtök

3

Junius 14-kén 1849.

Magjelenik hetenként kétszer Vasárnap és Csötörtökön. — Félévi ára 2 fl. ezekben. Ha fizetési helyben szerkesztésnél egybött a Posta hivataloknál. — Hirdetveik közöl tetszők egy hasábrer 2 pengő kr. díjért.

„Kényre, zsarnok, népvészapó,
Rabló, gyilkos, dőzs naplopó,
Jogtipró, hit s törvényességő,
Szabad sejtőtől romogó;

Minden bán benne testesült,
Fején milliók síka öli,
Neve: — ne mond, Fejő, megölj,
Nem lehetett más, mint — kiraly.

Háromszék elazigetelt védelmi harca.

Sándor Miklósal.

II.

A múlt század utónegyedében kitört frankhonban a ferradalom; a jogbitorlok megdöntettek; a tron leomlott; vérhullámokban megfordve ragyogott a szabadság naparca; a szabadság hőseket teremteit verrepkenyel koszurnosokat; de Napoleon a szabadság édes olén felnött orias megtapodta az alkotmányosság szent altirat. Ott a kor istene meghoszulta.

A Frank sasokat legyönte Europa fejdeimeinek egyített ereje, a népszabadság szülője alatt hivattak fel harcra a nemzetek, és még is a bérsben dözvegyült keronás zsarnokok megsalva a népek millióit, a legyilkolt szabadság sirormara tevék az általuk szentnek nevezott szüvéség sőtét keresztet.

A korszellem szöttördele e keresztet; elnek vágyak, ohajtások, és nyílt követések emelkedtek fel, melyeknek kiirtásuk kaha törekvés vala; mert a szabadság vágya emberi kebelben gyökerezik s azt csak a megfagyott szirfe-

lett lengő halál szelloje viheli el jeg szárnyain. A korszellem rohanó talyma hatalmas árbau haladt, s lesoedő vasárral azon akadályokat, melyeket politiai ármány tett utában. Az elnyomott erő szokatlan nagyságban támadott fel, véres lón a harc, melj a zsarnoklat és szabadság e két esküdtellene folyt és folyde a nemzetek lelkesülésének diadala magasztos lón, mert érte hánfi kebel dohogott, és bajnok kar küzdött. Eljött a kor midón a nemzetek lekotott ereje remító orkában zudult fel; parba omlott Lajos Fülöp keronája, ingottak a tronok, szakadtak a válassz falak, s a nagy magyarhon megragadta a percet, kivirta betiprott szabadságot, és az ismeretes martiusi 12 pontban szabadság, egyenlőség és testvériség jeliszava alatt megvédte gyóktalpat jóvdje nagyságának.

Magyarhon a nagyobb és erősebb testvér szaradokig küzdött ősi institutioi sértece vagy eltorlése megratlanán; virott a kormány kényurnasága, idegen parancsnokok s tisztviselők dölfe ellen, és e folytonos küzdelmek alatt alkotmányat szabadabb talapzatra nem tehetto.

Amde mindig küzdött, s midőn a gyé-